

Žensko odijevanje i moda na području Banske Hrvatske od 1848. do 1918.

Štimac, Luka

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:471629>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Luka Štimac

Žensko odijevanje i moda na području Banske Hrvatske od 1848. do 1918.

(ZAVRŠNI RAD)

Rijeka, rujan, 2022.

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Odsjek za povijest

Luka Štimac

JMBAG:0009081866

Žensko odijevanje i moda na području Banske Hrvatske od 1848. do 1918.

ZAVRŠNI RAD

Studijska grupa: dvopredmetni diplomski studij povijesti i povijesti umjetnosti

Mentorica: doc.dr.sc. Andrea Roknić Bežanić

Akademska godina: 2021./2022.

Rijeka, rujan, 2022.

SAŽETAK

Rad se primarno bavi tematikom ženskog odijevanja i mode na području Banske Hrvatske u periodu od revolucionarne 1848. do 1918. godine i kraja Prvog svjetskog rata. Čitav niz društvenih i političkih promjena uzrokuje značajne promjene u ženskom odijevanju i modi. Ponajviše će se vidjeti kako promjene utječu na odijevanje i modu žena srednje i više klase, ali manji dio pokazat će kako djeluju i na odijevanje i modu žena nižih klasa s obzirom da se te dvije sfere razvijaju drugačijim tempom. Naglasak je na ključnim tipovima odjevnih i modnih predmeta na temelju čije je analize moguće prikazati te promjene.

Ključne riječi: *Banska Hrvatska, gaće, haljine, hlače, kaputi, korzet, moda, šeširi, ženska odjeća.*

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. ODJEĆA I MODA DRUGE POLOVICE 19. I POČETKA 20. STOLJEĆA	1
3. KORZET.....	4
4. HALJINE.....	8
5. ŽENSKO ODIJELO.....	21
6. HLAČE I GAĆE.....	24
7. POKRIVALA ZA GLAVU.....	28
8. KAPUTI.....	36
9. ZAKLJUČAK.....	38
10. POPIS LITERATURE.....	40
10.1. KNJIGE.....	40
10.2. ČLANCI.....	40
10.3. INTERNET IZVORI.....	41
10.4. DOKUMENTARNE SERIJE.....	42
11. POPIS IZVORA.....	43
12. POPIS PRILOGA.....	43

1. UVOD

U ovom radu bavit ću se tematikom ženskog odijevanja i mode na području Banske Hrvatske u periodu od revolucionarne 1848. do 1918. godine, odnosno do kraja Prvog svjetskog rata. Rad se, uz analizu sekundarnih izvora, zasniva i na obradi primarnih izvora kojeg čine periodike, odnosno stare novine i časopisi u digitaliziranom obliku, zatim stare fotografije i sami odjevni predmeti kao dio digitalnih repozitorija muzeja. Početak rada sačinjava općenita analiza odjeće i mode druge polovice 19. i početka 20. stoljeća pri čemu je naglasak na ženskoj modi i odjeći na prostoru Banske Hrvatske. Središnji dio rada podijeljen je u nekoliko grupacija sukladno prema vodećim tipovima ženskih odjevnih predmeta iz navedenog perioda. Cilj je pomoću analize modnih i odjevnih predmeta prikazati kako se žensko odijevanje i moda mijenjaju uslijed brojnih društvenih, ali i političkih promjena u spomenutom periodu. Naglasak je stavljen na odijevanje i modu žena srednje i više klase, ali u manjoj mjeri se dotiče i odjeće i mode žena nižih klasa s obzirom da se te dvije sfere ne mogu tako strogo odijeliti. Posljednji segment rada je zaključak u kojem sam sumirao sve rečeno i iznio vlastita razmatranja i zaključke.

2. ODJEĆA I MODA DRUGE POLOVICE 19. I POČETKA 20. STOLJEĆA

Moda u Europi, pa tako i na hrvatskim prostorima, tijekom druge polovice 19. i početka 20. stoljeća uvelike je rezultat povijesnih događaja i procesa koji su započeti još krajem 18. i početkom 19. stoljeća pa ih stoga valja spomenuti. Propast Mletačke Republike 1797. godine i kasnije potpadanje nekadašnjih mletačkih područja u sastav Habsburške Monarhije označili su kraj snažnog utjecaja talijanskih modnih smjernica na području hrvatskog priobalja i označili dominaciju francuskih modnih trendova koji su na hrvatska područja dolazili posredstvom Austrije.¹ Sve do 1840-ih hrvatska područja nisu imala nikakve vlastite oblike modnih časopisa već su svi dolazili iz Beča, Pešte i u nešto manjoj mjeri iz Leipziga i Pariza. U početku je zapravo bila riječ samo o priložima ili dodacima već postojećih dnevnih političkih novina. U tom ranom periodu najviše modnih priloga su imale novine *Croatia*, karlovački list *Der Pilger* i *Luna*. Međutim ti modni prilozima su opstali svega par godina nakon čega su ili u potpunosti ugašeni ili zamijenjeni isključivo pariškim slikama bez ikakvog objašnjenja. Razlog je zasigurno bio i u tome što su časopisi poput *Lune* između

¹KATARINA NINA SIMONČIĆ, Portreti druge polovice 18. stoljeća na tlu Hrvatske-svjedoci odjevnih oblika i modnih utjecaja razdoblja rokoko, u: *Issues in Ethnology and Anthropology*, 4(2015.), 894-895.

ostalog donosili tekstove i slike primjerice o ilirskoj modi, dakle sadržaje nacionalnog karaktera što nije odgovaralo politici neoapsolutizma. Ovi prvotni modni prilozi u podjednako su mjeri donosili modne slike muške i ženske mode. Pariz je u to vrijeme apsolutno središte mode i modne žurnalistike i pozivanje na Pariz bilo je preduvjet za uspjeh i ugled nekog modnog časopisa.² Dakako, drugo važno modno središte bio je Beč. U ovom periodu počinje se javljati i sve jači utjecaj američke mode s glavnim središtem u New Yorku.³ Svakako treba spomenuti i duh orijentalizma⁴, odnosno oduševljenost dalekim kulturama koja se u Europi javlja već od 17. stoljeća i koja će svakako utjecati na promjene i pojavu novih modnih trendova. Nastaje prvenstveno zahvaljujući intenzivnoj trgovini između Istoka i Zapada, a popularnost dobiva i u nižim i u višim slojevima između ostalog i zbog praktičnosti jer orijentalni odjevni oblici ne negiraju liniju i oblik tijela već ju afirmiraju. Ovakav utjecaj Istoka najviše se osjetio u priobalnim hrvatskim prostorima zahvaljujući pomorskoj trgovini.⁵ Ovakav intenzivni kontakt Zapada i Istoka proizlazi iz toga što Zapad osvaja te teritorije ne samo u kulturnom smislu u vidu čestih putovanja na Istok, već i u političkom smislu (primjerice austro-ugarska aneksija Bosne i Hercegovine 1908.).⁶ Treba napomenuti da je period druge polovice 19. i početka 20. stoljeća označen dominacijom ženske mode, što je također započeto još tijekom 18. stoljeća.⁷ Moda postaje ženska sfera s obzirom da je njihovo javno djelovanje bilo jako ograničeno od strane muškaraca.⁸ Činjenica da je ženska moda stavljena u središte odlično se vidi u novinama *Dom i svijet* jer se sve ilustracije i svi popratni tekstovi u poglavlju moda odnose isključivo na žensku modu i eventualno na odijevanje djece. Modne stilove u to vrijeme karakterizira kratkotrajnost i česte promjene što dovodi do problema jer su osobe kroz odjeću bile primorane pravilno prezentirati moć i klasu kojoj pripadaju, a s druge strane trebale su pokazati da posjeduju ukus, pa u tom kontekstu zapravo govorimo o tipu socijalnog discipliniranja.⁹ Naravno, kada

²ZDENKO BALOG, Modne slike u zagrebačkoj „Luni“, počeci modne žurnalistike u Hrvatskoj, u: *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 1(1987.), 15-24.

³MARGARETA ŠKULAC, Društvene promjene i njihov odraz na dizajn ženske odjeće od XIX. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata, u: *Povijest u nastavi*, 27(2016.), 64.

⁴napomena: pojam Orijenta odnosi se i na Bliski Istok i na Daleki Istok

⁵KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 1), 902-903.

⁶Mateja Bošek, *Modni dizajn u kontekstu migracija i globalizacijskih kretanja*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-Tehnološki fakultet, <https://repositorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf:131/datastream/PDF/view> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str.16-24.

⁷KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 1), 902-903.

⁸JELENA ČERVENJAK, ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 1 (2014.), 134.

⁹TONČI VALENTIĆ, Uvod u sociologiju mode, u: *Teorija i kultura mode*, (ur.) Žarko pačić i Krešimir Purgar, Zagreb, 2018., 57-73.

se govori o modi 19. i početka 20. stoljeća, prvenstveno se misli na modu elite, dakle viših društvenih slojeva, eventualno građanstva.¹⁰

Dok je odijevanje srednje i više klase bilo podložno relativno brzim promjenama, odijevanje seljačkog sloja se najviše temeljilo na tradiciji i mijenjalo se vrlo sporo. Pritom se te dvije sfere ne mogu tako strogo odijeliti zbog međusobnih prožimanja i utjecaja. Sirovina za materijale je u pravilu dolazila sa seljakova posjeda, a sam materijal se dobivao putem raznih vještina kao što su tkanje pletenje i vezenje. Odjeća je najčešće nastajala unutar same obitelji, eventualno kod seoskih poluobrtnika. Seljačka odjeća u 19. stoljeću također nije lišena ogromnih promjena.¹¹ Između ostalog, nošenje tradicijske seljačke odjeće se počinje napuštati upravo krajem 19. stoljeća zahvaljujući razvoju industrije i trgovine.¹² Usporedno s tim procesom odvija se i postupni proces zamjenjivanja seljačke odjeće onom građanskom od industrijski proizvedenih materijala. Pritom se ovaj proces na području Banske Hrvatske javlja kasnije u odnosu na razvijene europske zemlje.¹³ Seljaci su svoju svečaniju odjeću posebno čuvali i najčešće su ju ostavljali u naslijeđe i pritom se težilo ništa ne bacati. Na području Banske Hrvatske najveći utjecaj na tradicijsko odijevanje seljaka su imali germanski i mađarski kulturni krug.¹⁴

Treba napomenuti i da je proučavanje mode na temelju sačuvanih odjevnih predmeta često problematično jer su često oštećeni uslijed čuvanja u neadekvatnim uvjetima. Uz to uzrok problema je često već spomenuta nestalna priroda mode, odnosno izmjena modnih trendova, kao i potrebe vlasnika (zbog promjene veličine) zbog kojih se odjeća prekrajala, proširivala ili sužavala.¹⁵ Zbog toga proučavanje mode dosta olakšavaju fotografije, umjetnička djela kao i periodike o modi.

¹⁰ TONČI VALENTIĆ (bilj.9), 57-73.

¹¹ ALEKSANDRA MURAJ, Svakodnevni život u 19. stoljeću, u: *Temelji moderne Hrvatske: Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, (ur.) Vlasta Švoger i Jasna Turkalj, svezak VI., Zagreb, 2016., 331.

¹² ALEKSANDRA PRČIĆ, Veliko ruvo – osvrt na simboličku dimenziju bunjevačke ženske svečane tradicijske odjeće, u: *Etnološka istraživanja*, 22(2017.), 77.

¹³ ALEKSANDRA MURAJ, Odnos građanstva spram narodne nošnje i seljačkog tekstilnog umijeća, u: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 2(2006.), 10.

¹⁴ ALEKSANDRA PRČIĆ (bilj. 12), 73-86.

¹⁵ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hr.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 1.

3. KORZET

Korzet ili steznik svakako je jedan od najkontroverznijih odjevnih predmeta u povijesti. U 19. stoljeću se na hrvatskim prostorima uz spomenute termine steznika i korzeta koristio i termin *mider*. Tako se u članku iz novina *Dom i svijet* iz 1912. godine spominju sva tri termina.¹⁶ Pritom treba dodati da je termin *corset* također bio naziv i za žensku košulju koja je na području struka prijanjala uz tijelo i koja je bila popularna na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.¹⁷ Korzet je odjevni predmet koji služi isticanju struka i grudi i pridržavanju haljina i podsuknji koji svoje korijene ima već u antici, ali svoju nezaustavljivu popularnost dobiva tijekom kasnog srednjeg vijeka. S vremenom se korzet usavršava dodatkom pojačanja od drveta, kovine ili kitovih kostiju. Iako je tijekom povijesti bio nošen i od strane žena i muškaraca u 19. stoljeću prvenstveno se tumačio kao ženski odjevni predmet.¹⁸ Njegova problematika bila je u tome što je to bio predmet dvojakog značenja; s jedne strane simbol nametnutih društvenih zabrana i potiskivanja ženskih emocija, a s druge strane sredstvo kojim se postizala iluzija uskog struka kao ideala ljepote.¹⁹ Povećana primjena korzeta u 19. stoljeću započinje već nakon 1815. godine kada opada popularnost klasicističke mode, a sve popularnije postaje isticati grudi i struk.²⁰ U tom periodu započinje i njegova industrijska proizvodnja.²¹ Od 1830-ih godina pa nadalje dominira forma pješčanog sata s idealnim opsegom struka između 45 i 80 centimetara koji se dakako postizao stezanjem korzeta koji su zahvaljujući tehnološkim inovacijama bili dostupni svima pa čak i trudnicama i djeci. Naravno takvo stezanje sa sobom je nosilo i negativne posljedice na zdravlje zbog čega su uslijedile i reakcije medicinske znanosti koja se intenzivno razvija tijekom druge polovice 19. stoljeća. Uzrujavajuće slike deformirane jetre i deformiranog kostura žene koja nosi korzet prezentirane su čitateljicama i čitateljima *Doma i svieta* iz 1903. godine.²² 1880-e i 1890-e obilježene najekstremnijim oblicima korzeta (vidi prilog 1.) koji su najviše do tada sputavali žene u kretanju pa se možda upravo zato tada javljaju tolike negativne reakcije.

¹⁶ *Dom i svijet*, 6. broj 1912.

¹⁷ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 35.

¹⁸ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, *korzet*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=33278> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

¹⁹ KATARINA NINA SIMONČIĆ, Uvod u povijest mode, u: *Teorija i kultura mode*, (ur.) Žarko paić i Krešimir Purgar, Zagreb, 2018., 47.

²⁰ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 335.

²¹ Gradski muzej Varaždin, Ljerka Šimunić, *Virtualna izložba Od pogleda skriveno*, <https://www.gmv.hr/ops/index.html> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

²² *Dom i svijet*, 17. broj, 1903.(1. rujna 1903.), str. 333.

Prilog 1. *steznik*, oko 1910., pamučno platno, čipka, vez svilenim koncem, kovina 50 x 33 cm, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (<https://www.gmv.hr/ops/index.html> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće razvija se modna silueta u obliku slova S koju karakterizira vrlo uzak struk, gornji dio tijela nagnut prema naprijed i donji dio tijela pomaknut prema nazad uz opasnost za gubljenje ravnoteže.²³ Razvoj S linije tijela omogućen je zahvaljujući novom tipu korzeta koji se nazivao *sans ventre*. Za razliku od prethodnih korzeta ovaj nije pružao potporu za grudi već su bile opuštene i naglašene oblikujući prepoznatljiva takozvana *golublja prsa*.²⁴ S linija tijela bila je sastavni dio takozvanog *gibson izgleda* temeljenog na izgledima glumica i plesačica. Pojava S linije tijela na hrvatskim prostorima povezuje se s pojavom secesije kao umjetničkog pravca 1897. godine.²⁵ Ono što povezuje secesiju i S liniju tijela je vitičasta, organska i zavijena forma. Čini se da kada je riječ o prostoru Banske Hrvatske ova S silueta kasni nekoliko godina u odnosu na inozemstvo. Kašnjenje S siluete primjerice u Zagrebu u odnosu na primjerice Pariz rezultat je i samih zagrebačkih dama koje su bile suzdržane prema novim i ekstremnim promjenama pa su stoga odabirale blaže verzije. Iako sa zakašnjenjem S silueta je u Zagrebu zaživjela oko 1906.

²³ZDENKO BALOG, *Pariška moda, Razvitak modnog žurnala od ilustrirane revije do Prvog svjetskog rata*, u: *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 1(1987.), 30.

²⁴ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 30-31.

²⁵ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 13.

godine. U periodu od 1902. do 1908. godine S silueta se modificira na način da se kombinira s elementima empire odjeće. To podrazumijeva da je S linija tijela nešto blaža i da je suženje smješteno nešto više, ispod grudi. Takvi novi-stari principi prihvaćeni su, ali uz kompromis, a taj je bio da se i dalje obavezno nosi korzet. Korzeti su se osim u prodavaonicama i radnjama nabavljali i preko trgovačkih predstavnika kao što je bio primjerice F. Stiasny, iz Zagreba koji je prodavao korzete iz Francuske.²⁶ Časopisi poput *Pariške mode* su u svojim prilogima donosili upute za kroj i opise korzeta tako da su si ih žene mogle i same izraditi kod kuće na šivaćem stroju. Najčešće su bili izrađeni od bijelog platna s dekoracijom od čipke ili vezom u boji koji je bio smješten uz pojačanja.²⁷ Također treba naglasiti da su se korzeti često nosili i prilikom spavanja.²⁸

Krajem 19. stoljeća korzetu i neprirodno stegnutom tijelu se uz već spomenutu medicinsku struku počinju sve jače protiviti i ženski pokreti.²⁹ Međutim zanimljivo je da su zapravo najuporniji protivnici ukidanja korzeta bile upravo žene. Korzeti su se kritizirali i na šaljiv način kroz karikature u prilogu *Doma i svieta* poznatom kao *Zvekan* (vidi prilog 2.).³⁰

Prilog 2. *Zvekan*, 4. broj, 1890.(15. veljače 1890.), str. 27.

²⁶ KATARINA NINA SIMONČIĆ, Odjevna proizvodnja Zagreba u razdoblju secesije, u: *Zbornik-Muzej primenjene umetnosti*, 7(2011.), 45.

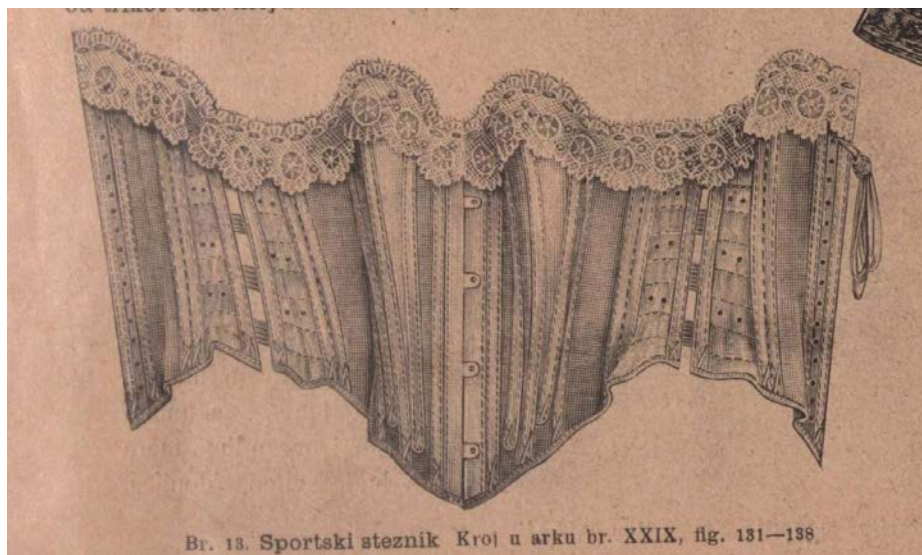
²⁷ Gradski muzej Varaždin, Ljerka Šimunić, *Virtualna izložba Od pogleda skriveno*, <https://www.gmv.hr/ops/index.html> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

²⁸ *New Hidden Killers*, dokumentarna serija, sezona 1 epizoda 2, redateljica Suzanne Phillips, Modern Television, 2013.

²⁹ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

³⁰ *Zvekan*, 4. broj, 1890.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća pod utjecajem ženskih pokreta se razvija žensko odijelo po uzoru na muško. S obzirom da se nosilo bez korzeta i ono je dalo doprinos njegovom istiskivanju iz mode. Pritom treba spomenuti i Mariju Jurić Zagorku koja je u svojim člancima pozivala čitateljice da odbace korzet kao simboličan korak prema emancipaciji žena. Žene su podršku u borbi protiv korzeta dobile i među umjetnicima poput belgijskog slikara Henryja van der Veldea koji je ranijim pokušajima za reformu odjeće zamjerao što su u borbi protiv korzeta pristupali iz zdravstvenih, a ne iz estetskih razloga.³¹ 1890-ih godina ženama je u sklopu davanja širih prava dopušteno da voze bicikl kao oblik sporta.³² Tako su se prilikom sudjelovanja u sportu nosili posebno namijenjeni korzeti koji su zasigurno nudili nešto veću mobilnost u odnosu na prethodne korzete.³³ Međutim čini se da taj tip steznika (vidi prilog 3.) nije imao previše smisla pa su ga žene u sportovima u potpunosti odbacile. To potvrđuje i članak iz *Doma i svieta* iz 1903. godine koji izričito navodi: „Da žene mogu biti liepe i bez steznika, vidimo to kod biciklistica, koje ga ne nose.“³⁴

Prilog 3. *Pariška moda*, 10. broj 1896.(15. svibnja 1896.), str. 158.

³¹ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 35.

³² Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 34.

³³ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 27.

³⁴ *Dom i svijet*, 17. broj, 1903.

Veliki utjecaj na pad popularnosti korzeta imao je i francuski dizajner Paul Poiret koji je 1907. godine napravio revolucionarnu kolekciju po uzoru na žensku siluetu razdoblja Direktorija i kasnog klasicizma pri čemu je žensko tijelo oslobođeno korzeta.³⁵ 1904. godine časopis *Pariška moda* izvještava kako već gotovo polovica žena u Zagrebu ne nosi korzet, međutim usprkos tomu on ostaje duboko ukorijenjen osobito među zagrebačkom elitom koja ga i dalje vjerno nosi.³⁶ Čak je i vodeći modni časopis *Vogue* 1914. godine objavio: „izgled bez korzeta je afirmiran.“³⁷ Trend zamiranja korzeta prekida Prvi svjetski rat (1914.-1918.) kada se struk ponovno počinje stezati kako bi se istaknule grudi i bokovi.³⁸ U tom periodu silueta poprima formu bačve, dok prema kraju Prvog svjetskog rata silueta s uskim strukom ponovno počinje padati u zaborav.³⁹ Naravno, korzeti su kao nepraktičan tip odjevnog predmeta nosile žene srednje i više klase jer im je način života koji nije uključivao fizički rad to dopuštao. Međutim žene nižih slojeva koje su morale raditi na primjer u kući, u polju ili u tvornicama to si nisu mogle priuštiti, kako iz financijskih razloga zbog visokih cijena, ali i iz praktičnih razloga jer bi ih uzak korzet sputavao u radu i normalnim kretanjama.⁴⁰ To potvrđuje i članak iz časopisa *Napredak* iz 1864. godine u kojem se navodi: „Naš prosti narod nema nikakvih steznika (miderah), ali zato je ipak većinom ljepšeg i vitkijega struka, nego li mnoga salonska gospodjica. Naravno da onu njihovu umjetnu i pretjerana vitkost, kojom više na ose, nego li na ljude naliče, nesmatramo ni najmanje liepom, nego upravo grdobnom, jer je nenaravna i zdravlju čovječemu ubitačna...“⁴¹

4. HALJINE

Haljine su osnovni odjevni predmet žena srednje i više klase tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Ključne promjene koje će obilježiti izgled ženskih haljina u navedenom periodu započinju još početkom 19. stoljeća. Pritom su političke promjene direktno praćene promjenama u modi. Tako se od 1814. godine nastoji vratiti na stari poredak ili *ancien regime*. Vraćanje na staro stanje se provodi i u modi pa je tako označen kraj udobnih i jednostavnih klasicističkih ili empire haljina, a u modu ponovno ulazi uzak struk dok

³⁵ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 19), 47.

³⁶ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 38-39.

³⁷ MARGARETA ŠKULAC (bilj. 3), 75.

³⁸ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

³⁹ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 49-52.

⁴⁰ MARGARETA ŠKULAC (bilj. 3), 69.

⁴¹ *Napredak*, 2. broj 1864.(15. siječnja 1864.)

istovremeno rukavi haljina postaju predimenzionirani.⁴² Time započinje period bidermajer mode koja traje do pred kraj 1840-ih godina. Od 1830-ih godina pa nadalje dominira forma pješčanog sata s naglašenim ramenima što je postignuto korzetom i novim tipom podsuknje, krinolinom. Krinolina predstavlja košarastu konstrukciju haljine koja se nosila ispod suknje i čija je funkcija bila da se postigne voluminoznost zvonolikog donjeg dijela haljine. Prvotno su se krinoline sastojale od većeg broja pamučnih i lanenih podsuknji koje su bile ispunjene konjskom strunom. Oko 1850. godine krinoline su unaprijeđene dodatkom pojačanja od kitove kosti.⁴³ Uskoro krinoline postaju toliko široke da potporni materijali poput konjske strune i isprepletene slame više ne mogu podupirati masu suknje. U tu svrhu je 1856. godine izmišljena umjetna krinolina koja se sastojala od podsuknje s konstrukcijom od međusobno povezanih čeličnih prstenova. Zahvaljujući ovom novitetu krinolina je bila lakša i mobilna.⁴⁴ U Zagrebu je tijekom 1860-ih godina propisima bilo dopušteno nositi maksimalno dva obruča promjera dva metra. Usprkos inovacijama krinolina se pokazala sve samo ne praktičnom. Za početak, izrada krinoline podrazumijevala je veliku količinu materijala što je značilo i visoku cijenu.⁴⁵ Također krinolina se prilikom sjedenja ili uslijed vjetra pomicala prema gore što je uzrokovalo otkrivanje donjih dijelova tijela. Iz toga će se razviti potreba za razvojem donjeg rublja, o čemu je riječ u nastavku rada.⁴⁶ Na području Banske Hrvatske krinolina je polovicom 19. stoljeća bila promatrana kao tuđinski element u odijevanju. Tako primjerice tjednik *Naše gore list* 1861. godine krinoline uz podsmijeh uspoređuje s košarama i savjetuje čitateljicama da ih zamijene tradicijskom hrvatskom odjećom kao anti-modnim elementom. Ovo je ipak bila dosta radikalna ideja na koju žene nisu bile spremne pa se moda krinolina održala. Haljine su obilovale ukrasima od usitnjenih traka, volana, čipke i umjetnog cvijeća.⁴⁷

⁴² LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 1-6.

⁴³ KATARINA NINA SIMONČIĆ, *Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda*, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1(2011.), 237-238.

⁴⁴ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 12.

⁴⁵ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 10.

⁴⁶ Tea Mihalinec, *Kostimografija prema literarnom djelu Oscara Wildea „Slika Dorian Gray“*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ttf%3A654/datastream/PDF/view> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 24-25.

⁴⁷ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 43), 237-251.

Iako su za izradu haljine bile potrebne velike količine materijala, žene nisu posezale za jeftinijim opcijama. Tako su poželjni materijali za haljine bile svilene tkanine poput moara, tafta i atlasa. Uz teže tkanine poput brokata koristile su se i lagane tkanine poput tila i muslina.⁴⁸ Od polovice 19. stoljeća sve prisutnije postaju tkanine s uzorcima što je postignuto zahvaljujući tehnološkom napretku tiska. U duhu orijentalizma sve popularniji postaju bogati orijentalni uzorci. Također zahvaljujući tehnologiji sve rašireniji postaju ukrasi od industrijske čipke i veziva. Dok su empire haljine bile pastelnih tonova, bidermajer haljine su intenzivnih boja. Tako prevladavaju intenzivna plava, crvena ljubičasta i zelena. Od spomenutih je polovicom 19. stoljeća najpopularnija bila zelena ili smaragdna (vidi priloge 4. i 5.) o čemu svjedoči i „Propis o uniformiranju carskih i kraljevskih činovnika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji“ objavljenom u *Narodnim novinama* 7. srpnja 1852. godine (176. broj). Prema propisu odjeća u plesnim dvoranama trebala je biti zelene boje. Dominacija intenzivnih boja, osobito zelene, prolongirala se i nakon razdoblja bidermajera. Međutim, postojao je veliki problem u vezi zelene boje, a to je da su zeleni pigmenti kojima se bojala odjeća bili proizvedeni na bazi arsena ili olova. Osobito je bila poznata već smaragdna ili Scheeleova zelena boja (*Scheele's Green*), intenzivno zelena boja koju je još 1775. godine slučajno otkrio švedski kemičar Carl Wilhelm Scheele.⁴⁹ Zanimljivo je da su zelene boje na bazi arsena i olova zabranjene u mnogim europskim državama već 1845. godine, ali da se usprkos tome nastavila koristiti tijekom 1880-ih što upućuje na to da je ljudima tada bila bitnija estetika i komercijalna isplativost od zdravlja.⁵⁰ Ova opasna praksa nije promakla hrvatskom tisku. Tako se u novinama *Dom i svijet* iz 1899. godine nalazi kratki članak o mladoj ženi koja je umrla od posljedica štetnosti zeleno obojene bluze koju je nosila. Članak izdaje i ozbiljno upozorenje: “S toga klonite se zelene boje po zidovih, ćilimih, pokućstvu i na haljinah!”⁵¹ Međutim, na području Banske Hrvatske zelena boja imala je negativnu konotaciju i zbog toga što je bila simbolom tuđinstva kao mađarska nacionalna boja. Tako je zelena boja bila omražena i samom banu Josipu Jelačiću. Zbog toga su neke žene u nacionalnom duhu u periodu od 1840-ih do 1860-ih godina nosile haljine crvene, bijele ili plave boje kao hrvatske

⁴⁸ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 12.

⁴⁹ Los Angeles Academy of Figurative Art, Ruiz Ada, *Poisonous pigments: Scheele's Green*, <https://laafa.edu/poisonous-pigments-scheeles-green/> (pristupljeno na dan 4. kolovoza 2022.)

⁵⁰ The Irish Times, Harrison Bernice, *A deadly shade of green with a touch of arsenic*, <https://www.irishtimes.com/life-and-style/homes-and-property/interiors/a-deadly-shade-of-green-with-a-touch-of-arsenic-1.3419871> (pristupljeno na dan 4. kolovoza 2022.)

⁵¹ *Dom i svijet*, 22. broj, 1899.

nacionalne boje.⁵² Taj princip inicirala je Sidonija Erdödy na balu u Streljani u Zagrebu 1841. godine noseći kombinaciju sve tri boje.⁵³ Tisak je također žene poticao da nose haljine tradicionalnih boja. Međutim, koliko god je zelena boja bila omražena ipak je održala popularnost.⁵⁴

Prilog 4. *Haljina*, sastavljena od bluze i suknje, oko 1850. g.(Hrvatska), tip krinoline s obručem ,svila, ukrasne svilene trake, restaurirana u Hrvatskom restauratorskom zavodu, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (izvor: LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstilu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf preuzeto 4. kolovoza 2022.), str. 14.

Glavna podjela haljina u to vrijeme je na dnevne koje su bile visoko zatvorene (vidi prilog 4.) i večernje haljine na kojima je bio dopušten veliki dekolte (vidi prilog 5.).⁵⁵ Pritom

⁵² KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 43), 242-251.

⁵³ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 21.

⁵⁴ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 43), 247-251.

⁵⁵ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12.

su se najskuplje večernje haljine odijevale na plesnom podiju kao glavnom središtu zbivanja.⁵⁶

Prilog 5. *Večernja haljina od tamno zelenog svilenog damasta sitnog uzorka (MUO 10227), Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (izvor: KATARINA NINA SIMONČIĆ, Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1(2011.), 243.)*

Već tijekom 1860-ih godina kreće masovna industrijska proizvodnja krinolina zahvaljujući čemu su postale dovoljno jeftine da su ih si mogle priuštiti i obične služavke. Zbog toga žene srednje i više klase postupno napuštaju krinolinu.⁵⁷ Također zbog toga se krinoline od sredine 1860-ih godina počinju sužavati, a naglasak prelazi na stražnji dio haljine.⁵⁸ Tako nastaje modificirana krinolina ili krinoleta (*crinolette*), konstrukcija koja se sastojala od obruča od kitovih kostiju, štapa ili čelika, ali pritom su obruči bili istureni unatrag, a ne u bokovima kao kod krinolina.⁵⁹ Sve to dovodi do toga da je krinolina nestala iz odjevne kompozicije 1873. godine.⁶⁰ Konstrukciju krinoline zamjenjuje novi oblik koji se

⁵⁶ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 26), 43.

⁵⁷ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Gradanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 12

⁵⁸ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12.

⁵⁹ Martina Ptičar, *Modni trend Cul de Paris s kraja 19. stoljeća – primjena u filmskoj kostimografiji*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf:897/datastream/PDF/view> (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 9 bez numeracije.

⁶⁰ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet,

naziva *tournure*, *bustle*, *kavez* ili *miška*. Riječ je o konstrukciji od metalnih obruča ili jastuka koji se nosio na stražnjici i pomoću kojeg se postizala voluminoznost stražnjeg dijela haljina. Stražnji dio haljina je završavao *šlepom* ili *puzom*, odnosno povlakom ili skuti koja se vukla po podu.⁶¹ Zahvaljujući tome stvoren je novi oblik siluete poznat kao *Cul de Paris* ili *pariška stražnjica*.⁶² U vizualnom smislu ovakve haljine je karakterizirao kontrast različitih tekstilnih materijala od kojih su bile izrađene. Ovaj kontrast je bio dodatno naglašen na haljinama s dvostrukom suknjom (vidi prilog 6.).⁶³ Uz to su haljine bile ukrašene mnogobrojnim vrpcama, volanima, gajtanima i resicama, dok su rukavi u pravilu bili uski.⁶⁴ Ovaj tip haljine također je sputavao tijelo kao krinolina, osobito kada je u pitanju bilo hodanje po stepenicama, a sama masa haljine mogla je dostići dvadeset kilograma.⁶⁵ Silueta pariških stražnjica se na području Banske Hrvatske javlja vrlo brzo. Tako se u Zagrebu javlja u dva vala: od 1870. do 1877. godine i od 1882. do 1888. godine.⁶⁶

<https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12.

⁶¹ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12.

⁶² Martina Ptičar, *Modni trend Cul de Paris s kraja 19. stoljeća – primjena u filmskoj kostimografiji*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf:897/datastream/PDF/view> (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 9 bez numeracije.

⁶³ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12.

⁶⁴ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 16.

⁶⁵ MARGARETA ŠKULAC (bilj. 3), 68.

⁶⁶ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12.

Prilog 6. *Haljina*, oko 1880. g.(Beč), čipka, atlas, taft, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=v.iif.a&id=35274> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Krajem 1880-ih godina moda pariške stražnjice dolazi kraju. Haljine postaju jednostavne, a fokus prelazi na rukave.⁶⁷ Tako se 1890-ih godina javljaju *leg o' mutton* ili *janjeći but* rukavi velikog volumena u kombinaciji sa suknjama A kroja. Trend se gotovo istovremeno javlja i u inozemstvu i u Zagrebu. Pritom domaći tisak donosi nešto blaže i konzervativnije prikaze predimenzioniranih rukava u odnosu na inozemstvo. To je zasigurno i razlog zbog čega su Zagrepčanke brzo prihvatile ovaj trend (vidi prilog 7.). Prema samom kraju 19. stoljeća rukavi se sve više smanjuju i naposljetku izlaze iz mode.

⁶⁷ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12.

Prilog 7. *Haljina*, 1893.-1894.(Hrvatska), čipka na tilu, svileni atlas, baršun, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repositorij.muio.hr/?pr=i&id=230396> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Kao što sam već napomenuo, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće se javlja modna silueta u obliku slova S.⁶⁸ Haljine u to vrijeme imaju umjereno široke suknje koje su često zarotirane u blagu spiralu.⁶⁹ Ovakve haljine javljaju se na početku secesije kao novog umjetničkog pravca i karakterizira ih stilizirani izgled, duga povlaka, prozračne tkanine poput muslina i industrijske čipke, nježne pastelne boje i valoviti oblici.⁷⁰ Ovaj trend je na području Banske Hrvatske u potpunosti prihvaćen nešto kasnije, oko 1906. godine (vidi prilog 8.).

⁶⁸ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 27-30.

⁶⁹ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

⁷⁰ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 26), 41-43.

Prilog 8. *Haljina*, oko 1900. g.(Hrvatska), atlas, voile, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=36741> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Krajem 19. stoljeća se nasuprot haljinama S linije počinju razvijati reform-haljine ili reformirane haljine kojima su glavni aduti bili funkcionalnost, praktičnost, kvaliteta, oslobođenost od korzeta i uporaba novih tekstila. Takve haljine imale su visok struk, bile su opuštenog drapiranog kroja koji nije sputavao tijelo, a boje, materijali i ornament su bili prirodni. Pritom su postojali različiti tipovi i podtipovi reformiranih haljina poput *artistic dress*, *aesthetic dress* i *reformkleid*. Ovakve haljine nastaju u umjetničkim krugovima koji su podržavali borbu za ženska prava kao i zdravstvenu reformu. Iako su bile promovirane na mnogo načina, reformirane haljine nisu doživjele veliku popularnost jer su žene ostajale vjerne silueti uskog struka s korzetom. Popularnost ovih haljina raste kada su ih žene počinju nositi s korzetima, što je bilo kontradiktorno jer time te haljine gube svoj izvorni cilj. Kao što sam već spomenuo, u periodu od 1902. do 1908. godine na haljinama se S silueta ublažava i kombinira s elementima empire haljina. Ovakav prijelazni oblik haljina je prihvaćen, ali također uz kompromis, a to je da se i dalje uz njih nosio korzet. Ovakve haljine također nisu bile popularne. Časopisi poput *Pariške mode* donose čitav spektar reformiranih haljina, ali većina tih oblika nije zaživjela na području Banske Hrvatske. Tome je pridonosila i činjenica su reformirane haljine često bile promatrane kao anti-modni element što je kod žena stvaralo

odbojnost jer su željele svojom odjećom pratiti modu.⁷¹ Također treba spomenuti da je početkom 20. stoljeća bijela postala dominantna boja sufražetkinja kao simbol čistoće i nevinosti. Žene u Banskoj Hrvatskoj također vrlo često odijevaju bijele haljine pa je za pretpostaviti da su indirektno podržavale sufražetkinje.⁷² Od otprilike 1910. godine struk više nije jako uzak i žene uz haljine sve manje nose korzet do te mjere da je s fotografija teško zaključiti ukoliko ga nosi ili ne. Haljine u to vrijeme imaju potpuno ravan kroj s minimalno naglašenim strukom čime silueta poprima ravnu, cilindričnu formu (vidi prilog 9.).⁷³ Ključ uspjeha ovakvih haljina bio je u tome što ih je dizajner Paul Poiret predstavio oko 1906. godine kao modu, a ne kao anti-modu. Inspiraciju za haljine pronalazio je u fovizmu, Africi, ruskom baletu i općenito Orijentu. Haljine u to vrijeme postaju kraće i u pravilu se sastoje od donje suknje i dekorativne kraće nadsuknje koja je sezala do bedara. Pritom su suknje bile u dva oblika: *lampshade* (u obliku svjetiljke) i *hobble* (sužena ispod koljena i gležnjeva čime otežava hodanje). Same dekoracije i materijali postaju sve egzotičniji.⁷⁴ Ovakav oblik haljina vrlo brzo je zaživio i na području Banske Hrvatske. Tako je zagrebačku visoku modu u razdoblju secesije obilježio krojački salon *Robes et Confections Gjuro Matić* na čelu s krojačem Đurom ili Gjurom Matićem koji je bio poznat po orijentalnim elementima na svojim haljinama pa je tako često koristio *japanske rukave* u obliku cijevi na tunika haljinama za što je uzor bio kimono. Također su bili česti i japanski uzorci na tkaninama. Zahvaljujući bogatom inozemnom obrazovanju haljine Gjura Matića (vidi prilog 9.) bez problema pariraju haljinama iz velikih središta poput Pariza. Treba spomenuti i *Industriju Salomona Bergera* u Zagrebu koja je do 1911. godine proizvodila tkanine s narodnim ornamentom. U tu svrhu je bilo zaposleno oko dvije tisuće radnica i seljanki iz Sjeverozapadne Hrvatske koje su poznavale tri tradicionalne tehnike tkanja i vezenja. Bergerove tkanine od tradicionalnih materijala, lana i vune, bile su korištene za izradu haljina ne samo na području Banske Hrvatske (vidi prilog 10.) već i u inozemstvu. Međutim na području Banske Hrvatske popularnost ovih tkanina nikada nije dostigla veliku razinu zbog toga što žene srednje i više klase narodne nošnje nisu doživljavale kao nešto inovativno i dovoljno dobro da bi pariralo

⁷¹ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 32-41.

⁷² Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 14-15.

⁷³ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

⁷⁴ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 41-48.

modi Pariza. To je i jedan od uzroka njegove propasti.⁷⁵ Inače, Salomon Berger bio je Židov, po zanimanju trgovac. Ideju za proizvodnju tekstila s narodnim ornamentima dobio je prilikom rada u zagrebačkoj prodavaonici u kojoj su bili izlagani dijelovi narodnih nošnji.⁷⁶ Treba napomenuti da su gotovo manufakture i prodavaonice, kasnije i industrije odjeće u gradovima bile upravo u vlasništvu Židova. To ne čudi s obzirom da su se sve do kraja 19. stoljeća bavili isključivo trgovačkim i novčarskim poslovima koje su ljudi u to vrijeme smatrali omraženima. Od kraja 19. stoljeća se zahvaljujući većim slobodama sve više okreću manufakturnim djelatnostima, dok su neki uspješno izrasli i u velike industrije.⁷⁷ Na modu na prostoru Banske Hrvatske u to vrijeme veliki utjecaj imaju i politička događanja, prvenstveno austro-ugarska aneksija Bosne i Hercegovine 1908. godine. Ona je uzrokovala val bosanskih izbjeglica koje su odlazile u Beč preko Zagreba. Tako se zahvaljujući tom procesu u Zagrebu popularizira ukras na haljinama temeljen na bosanskom ornamentu.⁷⁸

Prilog 9. Gjuro Matić, *haljina*, oko 1912. g., čipka, voile, muslin, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=35758> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

⁷⁵ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 26), 41-49.

⁷⁶ Židovski biografski leksikon, BERGER, *Salomon*, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1670> (pristupljeno na dan 10. kolovoza 2022.)

⁷⁷ KREŠIMIR ŠVARC, Prilog za povijest koprivničkih Židova, u: *Podravski zbornik*, 17(1991.), 173.

⁷⁸ KATARINA NINA SIMONČIĆ, Analiza izvora u rekonstrukciji mode Zagreba s prijelaza 19. u 20. stoljeće, u: *Tekstil: časopis za tekstilnu i odjevnu tehnologiju*, 11-12(2013.), 428.

Prilog 10. Bela Čikoš-Sesija, *Haljina s narodnim vezom*, 1905.-1910. g.(Industrija Berger), vezivo, lanena tkanina, pamučni vez, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muio.hr/?pr=i&id=49932> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Početak Prvog svjetskog rata (1914.-1918.) ponovno se popularizira ženstvena linija. Tako haljine u struku ponovno postaju uske kako bi se istaknule grudi i bokovi. Same suknje haljina postaju kraće i sežu iznad gležnja.⁷⁹ Uske suknje zamjenjuju šire ljevkastog oblika. Haljine u to vrijeme zbog rata počinju sve više sličiti na sportska odijela, radničke i vojničke, kao i odjeće za medicinske sestre. Zbog ratne bijede moda se našla na udaru kritika zbog cijena koje unatoč svemu ostaju visoke. Haljine su u to vrijeme jednostavnog kroja s rascvjetalim suknjama. Izrađivane su od laganih materijala i dekorirane čipkom ili nekim drugim decentnim ukrasom. Po pitanju boja dominira bijela ili druge svijetle boje (vidi prilog 11.). Izgled ovakvih novih haljina donosi se i u novinama *Dom i svijet* (vidi prilog 12.). Međutim čini se da žene u Banskoj Hrvatskoj ipak zbog ratne bijede i visokih cijena odabiru vrlo jednostavne oblike.⁸⁰

⁷⁹ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

⁸⁰ *Dom i svijet*, 21. broj, 1916.(1. studenog 1916.)

Prilog 11. haljina, oko 1915. g.(Zagreb), vezivo, čipka, markežit, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=36269> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 12. *Dom i svijet*, 21. broj, 1916.(1. studenog 1916.), str. 412.

Kao što sam već napomenuo, haljine su prvenstveno bile osnovna odjeća žena srednje i više klase. Kada je riječ o nižim klasama i seljankama, one si u pravilu nisu mogle priuštiti haljinu. Međutim, postojali su rijetki slučajevi gdje su si žene iz bogatijih seoskih sredina

mogle osigurati više kompleta odjeće od kojih su neki, poput haljina, služili samo za posebne prilike.⁸¹ Tako su primjerice u Posavini bunjevačke djevojke koje su bile imućnijeg financijskog stanja za posebne prigode poput svadbe ili velikih blagdana poput Tijelova ili Uskrsa oblačile haljine. Tako su se haljine u pravilu nosile ljeti i bile su svijetlih boja poput ružičaste ili svijetloplave. Svijetle boje haljina bile su diktirane crkvenom tradicijom kojoj su Bunjevke bile vrlo privržene.⁸² Haljine su imale i podsuknje, jednako kao kod srednje i više klase, međutim razlika je bila u materijalu. Tako su seljanke koristile jednostavne materijale poput lana.⁸³ S obzirom da je riječ o seoskim sredinama za pretpostaviti je da su haljine bile jednostavnog izgleda.

5. ŽENSKO ODIJELO

Novi tip ženskog odjevnog predmeta: žensko odijelo (vidi prilog 13.) ili „Tailleur kostim“ kako ga se naziva u časopisu *Parižka moda* javlja se tijekom 1880-ih godina u Engleskoj. Oblikovano je direktno po uzoru na muško odijelo i odijela za sportske aktivnosti poput jahanja.⁸⁴ Nastaje zahvaljujući ženskom pokretu koji ciljano uvodi elemente muške odjeće u žensku radi isticanja važnosti emancipacije, ali i radi bunta i provokacije.

Prilog 13. nepoznati autor, *Bračni par*, oko 1915., crno-bijela fotografija, 13,8 x 8,6 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=54107> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

⁸¹ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 334-335.

⁸² ALEKSANDRA PRČIĆ (bilj. 12), 87-88.

⁸³ Gradski muzej Varaždin, Ljerka Šimunić, *Virtualna izložba Od pogleda skriveno*, <https://www.gmv.hr/ops/index.html> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

⁸⁴ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 42.

Odijelo se sastojalo od tri dijela, a to su uski haljetak, košulja i suknja zvonolikog ili A-kroja. Odijelo bi se dekoriralo maramom, kravatom ili leptir-mašnom što također derivira iz muške mode. Kao što sam već napomenuo, žensko odijelo se nosilo bez korzeta. Ispod haljetka se nosila košuljica koja je mogla biti vrlo jednostavna ili pak bogato ukrašena vezom, čipkom ili apliciranim ukrasima. Najčešće je bila riječ o *corset* košuljici (vidi prilog 14.) koju sam već spominjao i koja je svojim krojem prijanjala na području struka.⁸⁵ Dakle iako je žensko odijelo nošeno bez korzeta ostaje *corset* košuljica kao njegov svojevrsni relikv.

Prilog 14. Gabrijel Pinter, *Gospođe iz obitelji Pinter-Davilla*, oko 1907. g., crno-bijela fotografija, 12 x 9 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=61594> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Zahvaljujući izostanku korzeta ženska odijela su ženama ipak omogućavala veću mobilnost što je bilo prikladno prilikom bavljenja sportom, primjerice tenisom ili vožnje biciklom.⁸⁶ Zahvaljujući svojoj jednostavnosti, ekonomičnosti, praktičnosti i izdržljivom materijalu od kojeg je bilo izrađeno, žensko odijelo obilježilo je europsku modu u periodu od

⁸⁵ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 31-33.

⁸⁶ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Gradanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fondusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 16.

1890. do 1914. godine. Na prostoru Banske Hrvatske ono se javlja dakako uz malo kašnjenje, krajem 1880-ih godina.⁸⁷ Pritom je najviše bilo nošeno od strane učiteljica, a nosila ga je i novinarka Marija Jurić Zagorka.⁸⁸ Međutim ne treba izostaviti i članice visokog društva, poput barunice Tizi Scotti vidi prilog 15.), koje ga također uskoro prihvaćaju. Također, žensko odijelo se vrlo uspješno prilagođavalo i novim trendovima kao što su bili *leg o' mutton* rukavi koji se populariziraju 1890-ih godina (vidi prilog 15.).⁸⁹ U Zagrebu su se od 1900. godine ženska odijela mogla kupiti u poslovnici *Englezki Magazin za jeftina odijela* vlasnika M. Arnsteina, dok su si one nešto bogatije gospođe mogle nabaviti odijela u poslovnici *Engleski magazin*.⁹⁰ Žene koje si možda nisu mogle priuštiti žensko odijelo kao gotovi proizvod imale su mogućnost da ga nauče same krojiti i šivati putem raznih tečajja. Tako se u časopisu *Napredak* iz 1885. godine spominje „Tečaj za krojenje i šivanje rubenine“ na kojem su polaznice između ostalog učile kako da same skroje i sašiju košuljicu.⁹¹ Odjeća seljanki u Banskoj Hrvatskoj pokazuje sličnosti sa ženskim odijelom koje su nosile žene srednje i više klase. Odjevni oblik koji najviše prati formu i izgled ženskog odijela jest *otunčica*, koja je u osnovi bila lakši ženski ogrtač ili bluza kod Bunjevki. Izrađivala se od istih materijala kao i suknja. Krajem 19. stoljeća *otunčica* je bila krojena uz struk i načinjena šivanjem većeg broja manjih dijelova. U to vrijeme donji dio *otunčice* je bio širi da prekrije volumen većeg broja podsuknji, dok su rukavi bili krojeni na *rancoš* što znači da su stajali visoko i imali nabore. *Otunčica* se mijenja u vrijeme Prvog svjetskog rata (1914.-1918.), odnosno nakon 1916. godine kada na stražnjem dijelu usko prijanja uz struk i leđa, dok je na prednjem dijelu, odnosno grudima nabrana čime izgledom sve više sliči bluzi. Donji dio *otunčice* tada postaje uži s obzirom da se smanjuje broj podsuknji koje se nose.⁹² Po ovome je jasno vidljivo da se izgled *otunčice* referira na *corset* košulje, kao i na *leg o' mutton* rukave popularne tijekom 1890-ih godina.

⁸⁷ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 42-43.

⁸⁸ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 31-33.

⁸⁹ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 43.

⁹⁰ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 26), 45.

⁹¹ *Napredak*, 16. broj 1885.(1. lipnja 1885.)

⁹² ALEKSANDRA PRČIĆ (bilj. 12), 74-83.

Prilog 15. Gjuro Varga, *Tizi Scotti na biciklu*, 1897. g., crno-bijela fotografija, 16 x 10,8 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=1920> 3. kolovoza 2022.)

6. HLAČE I GAĆE

Period cijelog 19. stoljeća pa sve do 1920-ih godina obilježen je strogom podjelom odjeće prema kojoj su hlače nosili isključivo muškarci, dok su haljine i suknje bile rezervirane za žene.⁹³ Naravno treba napomenuti kako su tijekom povijesti postojali i izuzetci. Tako je primjerice u arhivskim zapisima zabilježeno da je francuska kraljica Katarina de' Medici nosila hlače prilikom jahanja dok su u drugoj polovici 16. stoljeća hlače bile nošene od strane venecijanskih kurtizana.⁹⁴ Naravno riječ je bila o izoliranim slučajevima koji nisu uzrokovali promjene. Jedan od prvih većih pokušaja ukidanja ove stroge podjele datira iz 1850-ih godina kada je Libby Miller u SAD-u tada dizajnirala takozvanu Bloomer haljinu, nazvanu prema Amelie Bloomer. Ovaj trenutak je u javnosti bio ogroman skandal, a ključan je jer su se njime povezale borba za slobodu izbora i borba za slobodu odijevanja. Također to je vrijeme kada se osnivaju društva poput američkog *National Dress Reform Association*.⁹⁵ Hlače su postale neizostavan odjevni predmet takozvanih „blumersica“ ili „bloomers“ djevojaka koje su bile preteče sufražetkinja. U osnovi se zapravo radilo o vrlo širokim hlačama stegnutima na gležnjevima, po izgledu slične *dimijama*, preko kojih se nosila kratka suknja. Žene koje su ih nosile u javnosti izazivale su sarkastične komentare, primjerice da nalikuju puricama.⁹⁶

⁹³ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 23.

⁹⁴ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 19), 42.

⁹⁵ MARGARETA ŠKULAC (bilj. 3), 70.

⁹⁶ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 19), 42.

Sličnost tih hlača s *dimijama* ili *dimlijama*, širokim hlačama koje su bile dio tradicijske odjeće muslimanki⁹⁷ također svjedoči o spomenutom duhu orijentalizma. Međutim čini se da su „blumersice“ bile previše revolucionarne za taj period, što dovodi i do njihovog zamiranja.⁹⁸ Treba naglasiti da je kod većine zapadnih zemalja ženama i zakonom bilo zabranjeno nositi hlače.⁹⁹ Međutim 1880-ih godina situacija se mijenja. „Blumersice“ tada ponovno izlaze na scenu zahvaljujući razvoju biciklizma i popularizacijom sporta u kojemu smiju sudjelovati i žene. Tako dotad skandalozne i ismijavane „blumersice“ sada postaju opravdane i praktične. Uspjehu „blumersica“ pripomogla su društva nove generacije poput *The Rational Dress Society* u Velikoj Britaniji.¹⁰⁰ Žensko nošenje hlača se počinje usko vezati uz vožnju bicikla i do promjena prvo dolazi u Velikoj Britaniji i SAD-u. Dakle tada započinje vrijeme „novih žena“, između ostalog i sufražetkinja, koje se od „gibson djevojki“ razlikuju po tome što su politički aktivne.¹⁰¹ Tako se u to vrijeme javlja i takozvana „podijeljena suknja“ koja je kasnije postala poznata kao suknja-hlače.¹⁰² Veliki doprinos popularizaciji hlača i njihovom uvođenju u svijet visoke mode dao je dizajner Paul Poiret 1911. godine kroz seriju skica pod naslovom „Četiri načina kako odjenuti ženu u hlače“. Na skicama je vidljiv odjevni predmet nazvan *haremska suknja*, a sastojao se od tunike i nabranih hlača koje izgledom ponovno evociraju turske *dimije*, što ponovno upućuje na snažan utjecaj Orijenta.¹⁰³ Popularnosti hlača uvelike je pridonio i najveći val orijentalizma u Parizu koji je uslijedio nakon posjete Diaghilevog ruskog baleta s egzotičnim baletnim kostimima 1909. godine.¹⁰⁴

Ženske hlače se u hrvatskim novinama prvi put spominju 1890. godine u novinama *Dom i svijet*.¹⁰⁵ Uskoro se istovremeno u Zagrebu i Parizu pojavljuje ženska odjeća posebno namijenjena za vožnju biciklom. Tako su se suknje-hlače, poznate i kao *jup-culotte* mogle

⁹⁷ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, *dimije*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15193> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

⁹⁸ MARGARETA ŠKULAC (bilj. 3), 71.

⁹⁹ DEAN JUKIĆ, KATARINA NINA SIMONČIĆ, Promjena značenja hlača u ženskoj garderobi kroz 19. i 20. stoljeće, u: *Tedi: međunarodni interdisciplinarni časopis*, 2(2012.), 55.

¹⁰⁰ MARGARETA ŠKULAC (bilj. 3), 71-72.

¹⁰¹ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 34.

¹⁰² Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repositorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 23.

¹⁰³ DEAN JUKIĆ, KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 99), 58.

¹⁰⁴ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 26), 48.

¹⁰⁵ *Dom i svijet*, 22. broj, 1890.(15. studenog 1890.) str 368.

kupiti kod modnog krojača Josipa Pesta.¹⁰⁶ Hlače (vidi prilog 16.), poznate i kao *pumperice*¹⁰⁷, u pravilu su bile tamnih boja kao i ostatak odjevne kombinacije za vožnju biciklom.¹⁰⁸ U časopisu *Pariška moda* se već 1895. godine navodi da biciklistkinje ili „Koturaškinje biraju dimije...“.¹⁰⁹ Već iduće godine *Pariška moda* donosi čitateljicama i izgled tih novih odjevnih oblika¹¹⁰. Prikazi biciklistkinja s hlačama u *Parižkoj modi* se u početku javljaju rijetko i pritom se naglašava da se svako žensko odijelo može prilagoditi da postane biciklističko. Kasnije se odijela za sportove pojavljuju puno češće zahvaljujući zalaganju urednica.¹¹¹ Uz slike hlača su dolazile upute za kroj i šivanje tako da su si ih žene i same mogle izraditi. Hlače su se, kao i suknje, često izrađivale od plisirano ili naboranog materijala. Čini se da se žene nisu baš često fotografirale s hlačama jer se zasigurno nisu smatrale svečanim odjevnim predmetom.

Prilog 16. *pumperice*: hlače za sport, oko 1900. godine, svila, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://digital.arhivpro.hr/muo2/?vdoc=840> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

¹⁰⁶ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 23-50.

¹⁰⁷ MUO AthenaPlus, MUO-015834: *pumperice*: hlače za sport, <https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=36737> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

¹⁰⁸ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 34.

¹⁰⁹ *Pariška moda*, 13. broj, 1895.(1. srpnja 1895.), str 1 bez numeracije.

¹¹⁰ *Pariška moda*, 9. broj 1896.(1. svibnja 1896.), str 69.

¹¹¹ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 35-36.

Ženskim hlačama su vrlo bliske ženske gaće koje su bile u obliku hlača pa se stoga u nekim slučajevima praktički može govoriti o jednom te istom predmetu. Gaće je do početka 20. stoljeća nosio mali broj žena. Počinju se uvoditi od početka 19. stoljeća iz praktičnih razloga kako bi se prekrili intimni dijelovi od neželjenih pogleda. Prvo su uvedene kao obveza na plesnim podukama i baletu u ženskim školama i licejima. Popularnost im raste kada modom dominira krinolina s metalnim obručima. Gaće su pritom skupa s dugim čarapama prekrivale noge sve do gležnja i pomagale pri hladnoći i zaštiti od prašine. 1870-ih godina započinje njihova industrijska proizvodnja.¹¹² Pritom treba naglasiti da u to vrijeme općenito naglo raste proizvodnja ženskog donjeg rublja.¹¹³ Tada su gaće bile do koljena sa stegnutim i ukrašenim rubom i rasporom na sredini (vidi prilog 17.). Popularnost im raste sukladno ženskim aktivnostima kao što je ples (*cancan*), sport i vožnja biciklom. Nakon toga se samo nastavljaju postupno sve više skraćivati.¹¹⁴ Također se počinju i dekorirati čipkom, vrpčama i slično.¹¹⁵ S druge strane, seljanke na području Banske Hrvatske ni na koji način ne prihvaćaju i ne nose hlače ili gaće niti nekakve sličan odjevne oblike.

Prilog 17. *Ženske gaće*, druga polovina 19. stoljeća, batist, strojna čipka, 63 x 43 cm, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (<https://www.gmv.hr/ops/index.html> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

¹¹² Gradski muzej Varaždin, Ljerka Šimunić, *Virtualna izložba Od pogleda skriveno*, <https://www.gmv.hr/ops/index.html> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

¹¹³ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 11.

¹¹⁴ Gradski muzej Varaždin, Ljerka Šimunić, *Virtualna izložba Od pogleda skriveno*, <https://www.gmv.hr/ops/index.html> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

¹¹⁵ Tea Mihalinec, *Kostimografija prema literarnom djelu Oscara Wildea „Slika Dorian Gray“*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ttf%3A654/datastream/PDF/view> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 25.

7. POKRIVALA ZA GLAVU

Pokrivala za glavu su bila neizostavan odjevni predmet žena kako viših tako i nižih slojeva. Nosila su se iz više različitih razloga; u većini slučajeva zbog vremenskih uvjeta, ali i kao statusni simbol ili odraz nacionalne ili vjerske pripadnosti.¹¹⁶ Dapače, društvene norme tog razdoblja zahtijevale su od žena da ni pod koju cijenu ne napuštaju dom bez šešira.¹¹⁷ 1840-ih dolazi do redukcije dimenzije šešira do te mjere da su zapravo svedeni na kapicu koja se vezala pod bradom i koja je najčešće imala čipkasti rub (vidi prilog 18.).

Prilog 18. nepoznati autor, *Portret grofice Schafkotsch*, oko 1840. g., akvarel na bjelokosti, 6 x 4,9 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=27497> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Uz kapice je popularno bilo pokrivati glavu i sa čipkastim rupcem. Boje kapica i rubaca slijede boje ostatka odjeće pa su tako bijele kapice i rupci bili namijenjeni djevojkama dok su odrasle žene danju nosile tamne boje kao što su tamnozelene, tamnoplave, smeđe i sive, a uz večernji izgled su mogle kombinirati pastelne boje. Izostanak gotovo svih dekoracija na kapticama, izuzev čipke, nadoknađen je umjetnim cvijećem koje se umetalo u frizuru.¹¹⁸ Redukcije pokrivala za glavu zasigurno deriviraju iz redukcije samih frizura koje postaju jednostavne. Kapice su formom i oblikom bile kao jalba (vidi prilog 19.), a nosile su

¹¹⁶ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 333.

¹¹⁷ JURICA NOVAKOVIĆ, Neobično krojačko umijeće Thomasa Pynchona, u: *Artos: časopis za umjetnost i kulturu*, 1(2014.), 2.

¹¹⁸ ZDENKO BALOG (bilj. 2), 23-24.

se i kod kuće.¹¹⁹ Jalba je bila bijela pamučna pletena kapica koju su nosile udane žene nižih slojeva poput seljanki u Pokuplju, Moslavini, Slavoniji i Hrvatskom zagorju.¹²⁰ Zanimljivo je da su udane žene srednjeg i višeg sloja u Banskoj Hrvatskoj od 1848. godine pa nadalje na društvenim događanjima indirektno iskazivale svoja politička uvjerenja i nacionalnu pripadnost na način da su nosile kapice rađene upravo po uzoru na jalbe, poznate i pod nazivom poculice. Također su bile izrađivane od bijelog platna uz dodatak raznobojnog veziva ili s utkanim ukrasima od srebra. Ova praksa je stopirana početkom 1850-ih zbog represivnog neoapsolutizma.¹²¹ Takvu kapicu je primjerice nosila Josipa Vancaš prilikom inauguracije bana Josipa Jelačića u Zagrebu 1848. godine.¹²² Neudane žene srednje i više klase također su isticale nacionalne osjećaje. Tako su primjerice 1848. godine prilikom dočeka bana Josipa Jelačića u Križevcima nakon što je u Beču položio bansku prisegu na glavama nosile *parte*.¹²³ *Parta* (vidi prilog 20.) je tip pokrivala za glavu u formi vrpce ili dijademe kojeg su nosile neudane žene ili djevojke.¹²⁴ Najčešće su bile izrađene od crvenog baršuna i srebra. *Parta* svoj izgled također preuzima od tradicijske nošnje seljanki. Crvena boja u ovom slučaju zasigurno nije korištena samo kao jedna od hrvatskih nacionalnih boja već i kao simbol slobode. U tom smislu *parta* zapravo predstavlja ženski pandan crvenim kapama (*crvenkapama*) koje su nosili hrvatski muškarci od vremena Hrvatskog narodnog preporoda.¹²⁵

¹¹⁹ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 5-8.

¹²⁰ NERINA ECKHEL, Jalba- tehnika pletenja ženskih kapica, u: *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 9(1986.), 67-70.

¹²¹ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 337.

¹²² ANDREJA SMETKO, Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, u: *Historijski zbornik*, 2(2017.), 390.

¹²³ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 43), 246.

¹²⁴ ANDREJA SMETKO (bilj. 122), 390.

¹²⁵ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 43), 239-246.

Prilog 19. *kapica*, početak 20. stoljeća, rukom rađena čipka, promjer 26 cm, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (<https://www.gmv.hr/ops/index.html> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 20. *parta; vrpca, nad čelom*, 1858. g., baršun, metalna vrpca, zrnje, porculan, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb

(<https://katalog.emz.hr/hr/Predmet/17009/3#&gid=1&pid=1> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

1860-ih frizure se ponovno mijenjaju pa samim time i pokrivala za glavu. Tako je bilo popularno kosu razdijeliti na sredini i prekriti uši a na zatiljku svezati u visoki šinjon. Ponovno u modu ulaze šeširi koji su malih dimenzija, ali su zato bogato ukrašeni čipkom vrpčama od atlasa, tilom i motivima ruža.¹²⁶ 1870-ih frizure postaju kompleksne s mnogo umetaka i uvojaka i poželjna je dakako što bujnija i duža kosa. To se dakako odražava na šešire koji postaju veći, a izrađivani su od baršuna ili slame s mnogobrojnim dodacima u obliku umjetnog cvijeća, perja i prepariranih ptica.¹²⁷ 1880-ih godina fokus sve više prelazi na gornji dio odjevne kompozicije. Tako se uz but rukave usporedno oblikuju i glomazni, predimenzionirani šeširi dekorirani mnoštvom čipke, nojevim perjem, umjetnim voćem, trakama te čitavim prepariranim pticama poput lastavica i vrapčića. Masovno smještanje vrapčića na šešire proizlazi iz toga što su krajem 19. stoljeća bili percipirani kao ultimativne

¹²⁶ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Gradanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 13.

¹²⁷ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 338.

štetočine.¹²⁸ Sudeći po sačuvanim fotografijama korišteno je nojevo perje i perje bijele čaplje. Žene u Zagrebu preferiraju blaže i suzdržanije verzije šešira s perjem (vidi prilog 21.) u odnosu na inozemstvo u kojem su šeširi prenatrpani perjem.

Prilog 21. Arnold Brauner, *Otilia Signjar*, oko 1910. g., crno-bijela fotografija, 13,7 x 8,6 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=55609> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Popularne boje za šešire i ostale dodatke u to vrijeme su ljubičasta (vidi prilog 22.) koja predstavlja dostojanstvo i zelena kao boja nade ili kao mađarska nacionalna boja kojom se aludiralo na tuđinstvo. Također treba napomenuti da su bijela, ljubičasta i zelena boja bile boje sufražetkinja u borbi za prava žena početkom 20. stoljeća što su Zagrepčanke saznavale iz tiska. Tako je za pretpostaviti da su i one koristile te boje kao simbol borbe za ravnopravnost.¹²⁹

¹²⁸ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 26), 49.

¹²⁹ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 12-55.

Prilog 22. Šeširić, oko 1850. g., taft, čipka baršun, mjedene zvjezdice, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (izvor: LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstilu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf preuzeto 4. kolovoza 2022.), str. 13.

Naravno predimenzionirani šeširi 1880-ih godina u skladu su s voluminoznom baroknom frizurou *à la Fontagnes* koja je popularna u to vrijeme.¹³⁰ Krajem 1880-ih godina u modu ženskih pokrivala za glavu se unose muški elementi kako bi se naglasila važnost emancipacije ili kako bi se istaknulo buntovništvo i provokacija. Tako žene počinju nositi šešire koji izgledom podsjećaju na tuljac (vidi priloge 15., i 23.), a deriviraju od crnih cilindara koje su u tom periodu nosili muškarci.¹³¹ Ova praksa čini se nije bila osobito popularna na prostoru Banske Hrvatske jer je postojala odbojnost prema cilindrima s obzirom da su ga smatrali austrijskom nošnjom.¹³²

¹³⁰ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

¹³¹ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 13-26.

¹³² ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 338.

Prilog 23. Rudolf Mosinger, *Barunica Ada Vranyczany Dobrinović*, 1902. g., crno-bijela fotografija, 16,2 x 10,4 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

(<https://repozitorij.muio.hr/?pr=v.iiif.a&id=52757&tify={%22panX%22:0.509,%22panY%22:0.4,%22view%22:%22info%22,%22zoom%22:0.839}>) preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Od 1902. godine, se popularizira novi tip šešira, tzv. florentiner kojeg karakterizira širok i valovit obod. Oblikom florentiner odgovara ostatku odjevne kompozicije kojom također dominiraju valoviti elementi od čipke, volana i pliseea. Nekoliko godina kasnije, oko 1910. godine nastupa već spomenuto razdoblje „kosih leđa“ i nakošenog šešira jako velikog oboda.¹³³ U početku su nakošeni šeširi ljudima bili smiješni pa se tako u časopisu *Na domaćem ognjištu* 1901. godine donosi kratka pošalica u kojoj Milostiva pita sobaricu ukoliko joj šešir stoji ravno na što joj ona odgovara „Milostiva, baš kako treba-sasvim je nakrivo.“¹³⁴ Preduvjet za stabilnost velikih šešira na glavama žena bio je da budu pričvršćeni iglama za šešir koje su duljinom dosezale čak i do 14 inča.¹³⁵ Naravno, tako dugačke igle bile su opasne za druge ljude što se navodi unutar članka *Jutarnjeg lista* iz 1914. godine. U članku se za igle navodi da „... nisu ništa drugo do ražnjevi, koji svakog trenutka priete, da izkopaju oči svakom drugom samo ne svojoj sobstvenici.“¹³⁶ Što se više ide prema kraju 19. stoljeća tako sve popularniji postaju slamnati ili pusteni šeširi koji svoje porijeklo čini se također imaju u seljačkoj odjeći, točnije odjeći muškaraca. Zagrebačkim damama je čini se bilo malo teže prihvatiti taj trend jer očito u slamnatim šeširima nisu vidjele ništa orijentalno ni egzotično već zasigurno seljačko s obzirom da su ih nosili hrvatski seljaci. Međutim nakon što moda iz Pariza s oduševljenjem promovira slamnate šešire i one se ubrzo priključuju trendu.¹³⁷ Čini se da se na samom prijelazu stoljeća i niži slojevi poput služavki počinju učestalije nositi šešire. Tako članak iz časopisa *Na domaćem ognjištu* iz 1900. godine kritizira bogato odijevanje dječjih lutki i služavki navodeći: „Lutke i današnje služavke kao da se natječu u raskoši- a obje nijesu prije nosile ni šešira a ni gospodskih cipela.“¹³⁸ To možda upućuje na poboljšanje položaja žena, pa time i služavki na prijelazu stoljeća kao i sa sve masovnijom industrijskom proizvodnjom zbog čega cijene proizvoda znatno padaju. Također, to je zasigurno povezano i sa sve popularnijom praksom da žene samostalno izrade šešir i dekoriraju ga uresima koji su bili dostupni u prodavaonicama poput one Braće Kronfeld u

¹³³ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

¹³⁴ *Na domaćem ognjištu*, 1. broj 1901.

¹³⁵ *New Hidden Killers*, dokumentarna serija, sezona 1 epizoda 2, redateljica Suzanne Phillips, Modern Television, 2013.

¹³⁶ *Jutarnji list*, 27. siječnja 1914.

¹³⁷ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 78), 427.

¹³⁸ *Na domaćem ognjištu*, 4. broj, 1900.

Zagrebu. Šešire su u pravilu izrađivale ili ponekad samo dekorirale kitničarke, a osim u njihovim radnjama i trgovinama u centrima gradova mogli su se nabaviti i direktno od putujućih trgovaca koji su donosili šešire iz Pariza. Tako su u Zagrebu bili popularni šeširi kitničarke Dragice Šmid.¹³⁹ U Karlovcu je početkom stoljeća najmodernije šešire bečkih i pariških modela „... za gospoje djevojčice i za djecu.“ nudila Dragica Blašković.¹⁴⁰

Treba spomenuti i krznene kape kao dio zimske odjeće, koje čini se nisu bile osobito popularne s obzirom da u potpunosti izostaju u časopisima dok su na fotografijama žena jako rijetke. Ipak, Franziska Eltz je na fotografiji iz 1893. godine u Zagrebu zabilježena kako nosi crnu krzenu kapu, zasigurno od nerca, jednostavnog cilindričnog oblika (vidi prilog 24.).¹⁴¹ Marame i rupci su također prisutni, međutim njih su prvenstveno nosile starije žene.¹⁴²

Prilog 24. Gjuro i Ivan Varga, *Franziska Eltz: fotografija*, 1893., crno-bijela fotografija, 21,5 x 14,3 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=40746> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

¹³⁹ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 26), 50.

¹⁴⁰ *Svjetlo*, 12. broj 1902.(23. ožujka 1902.)

¹⁴¹ MUO AthenaPlus, MUO-015834: *Franziska Eltz:fotografija*, <http://athena.muio.hr/?object=detail&id=40746> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

¹⁴² MUO Athenaplus, MUO-013108/03:*Obiteljski portret: fotografija*, <http://athena.muio.hr/?object=detail&id=48675> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

Nešto manje popularne tijekom 1910-ih su bile i dijademe ili vrpce za kosu koje se javljaju u sklopu modnih kompozicija u časopisu *Modni svijet* iz 1911. godine.¹⁴³ U vrijeme Prvog svjetskog rata šesiri se ponovno smanjuju i u pravilu su skromnog izgleda.¹⁴⁴ U tom periodu zastupljenost pomodnih, tada *chic*¹⁴⁵ šesira je mala.¹⁴⁶ U ovo vrijeme žene se počinju baviti i nekim novim aktivnostima kao što je primjerice vožnja automobila. Prilikom vožnje bi nosile manje šesire s koprenom kako bi im lice ostalo čisto jer u to vrijeme se prilikom vožnje dizala prašina s obzirom da ceste nisu bile asfaltirane.¹⁴⁷ U ovo vrijeme popularni postaju takozvani *panama šesiri*, lagani šesiri napravljeni od isprepletenih palminih vlakana.¹⁴⁸ Ovaj tip šesira postaje jako poznat na globalnoj razini nakon što ga je američki predsjednik Theodore Roosevelt nosio prilikom posjete gradilištu Panamskog kanala 1906. godine.¹⁴⁹ Tako se u zagrebačkom časopisu *Agramer Tagblatt* iz 1914. godine reklamira prodavaonica L. Gerersdorfer u Ilici s ponudom *panama* šesira za žene i muškarce.¹⁵⁰

Kada je riječ o pokrivalima za glavu seljanki na prostiru Banske Hrvatske prevladavaju jednostavna pokrivala za glavu iz panonskog tipa nošnje, dakle rubac ili već spomenuta *jalba* koja je na prostoru Međimurja bila ukrašena čipkom na batiće.¹⁵¹ Tako su udane Bunjevke u Posavini obavezno u javnosti morale nositi *konđu* ili kapicu s maramom koja je pritom imala praktičnu ulogu da se *konđa* ili kapica ne prlja i masti od kose. Neudane djevojke mogle su nositi *danac*, tip nabrane kapice koja se vezala uzicom na glavi. Međutim čini se da su djevojke, izuzev zimskog perioda kada bi nosile marame, ipak najviše išle gologlave i veću su pažnju posvećivale samoj frizuri u formi pletenica. *Konđe* su bile izrađivane od atlasa ili svile, ponekad dekorirane zlatovezom, a samim izgledom su

¹⁴³ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 48.

¹⁴⁴ ZDENKO BALOG (bilj. 23), 30.

¹⁴⁵ napomena: *chic* ili poželjni

¹⁴⁶ Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 51.

¹⁴⁷ Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, <https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.), str. 49.

¹⁴⁸ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, *panama*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=46373> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

¹⁴⁹ Wikipedia The Free Encyclopedia, *Panama hat*, https://en.wikipedia.org/wiki/Panama_hat (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

¹⁵⁰ *Agramer Tagblatt*, 67. broj 1914.(23. ožujka 1914.)

¹⁵¹ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 331-334.

podsjecale na dijademe.¹⁵² Dok su se *konđe* vezivale na stražnjem dijelu glave *na pero* i prekrivale gotovo cijelu kosu, kapice su bile zašivene i učvršćivale su se iglama i otkrivale vijenac kose iznad čela. Pritom su Bunjevke boje svojih pokrivala za glavu najvećim dijelom odabirale sukladno crkvenoj tradiciji kojoj su snažno bile privržene. Tako su se u vrijeme korizme odabirale tamne boje dok su ostatak crkvene godine, a osobito za blagdane poput Tijelova odabirale svijetle boje. Također bijela ili pokrivala za glavu svijetlih boja nosila su se prilikom važnih događaja kao što su krštenja, vjenčanja i slično. Početkom stoljeća bunjevačke djevojke sve češće nose šarene marame i one uskoro postaju svojevrsne seljačke verzije gospodskih šešira. Dobrostojeće djevojke trudile su se pratiti modu kupujući od trgovaca najnovije modele marami s plišem, brokatom i dekoracijama u obliku polumjeseca, klasja ili ruža. Izuzetak su predstavljale starije žene koje su nosile najčešće crnu boju. Tako su žene kada su došle u stariju dob lako mogle iskoristiti svoje ranije marame i *konđe* i obojati ih u crno. Pritom su se tijekom vremena mijenjali i načini nošenja marame. Marame su često imale i pojačanje od tvrdog papira kako bi se na njoj dobio željeni broj *mrski* ili nabora.¹⁵³ U manjoj mjeri bio je zastupljen dinarski tip pokrivala za glavu poput crvenih kapica ili bijelih rubaca učvršćenim srebrnim iglama. Seljanke spomenuta pokrivala nisu nosile samo iz praktičnih razloga već i kao odraz njihove dobi ili statusa. Primjerice u Posavini i Moslavini su djevojke koje su stekle status udavače na glavu stavljale ukrasne trake kao dijademe dok su žene na Žumberku pokazivale da su postale majkom tako što bi obični rubac sa šarenim vezom zamijenile rupcem s trakicama. Starice na Žumberku također su nosile rubac s trakicama ali samo u bijeloj boji. Naravno, boja pokrivala za glavu se mijenjala u crnu kada bi žene bile u koroti. Treba naglasiti da seljanke nisu nosile šešire već su njih nosili muškarci.¹⁵⁴ Dakle, osim izostanka šešira, pokrivala za glavu seljanki zapravo po formi i bojama dosta slične pokrivalima za glavu žena više i srednje klase iz sredine 19. stoljeća.

8. KAPUTI

Ženski kaputi postaju popularni nakon sredine 1830-ih godina. Prije toga kaputi se nisu mogli nositi zbog jako širokih rukava haljina pa su se umjesto njih nosili plaševi i pelerine.¹⁵⁵ Građanke i plemkinje su tijekom druge polovice 19. i početka 20. stoljeća nosile

¹⁵² napomena: zasigurno se radilo o tamno-crvenim bojama (boja višnje i sl.), s obzirom da žarke boje nisu bile popularne

¹⁵³ ALEKSANDRA PRČIĆ (bilj. 12.), 86-87.

¹⁵⁴ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 331-334.

¹⁵⁵ LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011.,

različite tipove kaputa. Tako su nosile primjerice bolero kao tip kratkog kaputa, krznene bunde(vidi prilog 24.) ili dugački vuneni kaputi koji su često imali dodatak krzna.

Da se i kaputima moglo pokazati političko uvjerenje i nacionalna pripadnost pokazuje i praksa prisutna od 1840-ih godina u kojoj žene na području Banske Hrvatske nose *surke*. Surka je tip kraćeg kaputa ili ogrtača bez ovratnika i sa širokim i dugačkim rukavima. Izrađivala se od bijelog sukna koje je na prednjem dijelu i rukavima bilo dekorirano crvenim i plavim vezenim ukrasima i gajtanom po uzoru na narodne nošnje (vidi prilog 25.).¹⁵⁶ Prilikom dočeka bana Josipa Jelačića u Križevcima 1848. godine dame su uz bijele nosile i nešto rjeđe plave surke od kašmira.¹⁵⁷ Tako se surka dobro uklapala uz modu širokih nabranih suknji popularnih polovicom 19. stoljeća. Sama surka i potječe od seljačke nošnje, točnije od dugačkog muškog ogrtača poznatog kao *surina* ili *halja*. Surku su prvotno nosili muškarci u sklopu Hrvatskog narodnog preporoda, ali kao što sam prethodno rekao, već od 1840-ih ju nose i žene. Pritom su muške surke bile drugačije od ženskih.¹⁵⁸ Surke praktički nestaju od kraja 1860-ih i početka 1870-ih godina, zasigurno zbog smirivanja nacionalnih težnji. Ostaju ju nositi samo vrlo rijetki pojedinci, a već tijekom 1880-ih godina tisak predlaže surku kao dio karnevalskog kostima. Istovremeno, zamiranje surke prati i pojava novih odjevnih oblika koji nastaju po uzoru na nju. Tako su i kod žena i kod muškaraca bili vrlo popularni svečani ogrtači s krznenim porubom i ukrasima od gajtana.¹⁵⁹ Dakle na primjeru ženske surke opet je vidljiv upliv muških elemenata u žensku odjeću, a uz to je vidljivo korištenje hrvatskih nacionalnih boja, dakle bijele, crvene i plave, kao odraz nacionalnog duha. Seljanke nisu nosile kapute i bunde već prsluke ili haljetke bez rukava. Tako su u Banskoj Hrvatskoj najzastupljeniji bili sukneni ili kožnati prsluci kao dio panonskog tipa nošnje, dok su nešto manje bili zastupljeni haljetci bez rukava sa suknenim aplikacijama i vezenim ukrasima koji su dio dinarskog tipa nošnje.¹⁶⁰

https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.), str. 6.

¹⁵⁶ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 336-338.

¹⁵⁷ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 43), 246.

¹⁵⁸ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 336-338.

¹⁵⁹ KATARINA NINA SIMONČIĆ (bilj. 43), 249-250.

¹⁶⁰ ALEKSANDRA MURAJ (bilj. 11), 334.

Prilog 25. *Surka Josipe Vancaš*(HPM/PMH 958) (izvor: (izvor: ANDREJA SMETKO, Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, u: *Historijski zbornik*, 2(2017.), 390.)

9. ZAKLJUČAK

Period od 1848. do 1918. godine je obilježen velikim i brojnim promjenama u ženskom odijevanju i modi koje se odvijaju pod utjecajem različitih društvenih i političkih faktora. Kao najveći uzroci promjena ističu se proces emancipacije žena, razvoj znanosti i umjetnosti, jačanje nacionalnog duha, duh orijentalizma, ratno stanje i bijeda te industrijalizacija. Promjene su najveće, najbrže i najučestalije kada je u pitanju odjeća žena srednje i više klase, dok je odjeća i moda žena nižih klasa ponekad lišena promjena ili se one odvijaju vrlo sporo. Promjene su u često uvjetovane primatom velikih modnih središta, ponajviše Pariza. Dosta promjena na prostor Banske Hrvatske stiže uz razumno kašnjenje, a ponekad su promjene bile malo ublažene zbog samog mentaliteta žena koje su imale tendenciju posezati za decentnijim i konzervativnijim odjevnim oblicima.

U analizi modnih i odjevnih predmeta koju sam obavio vidljivo je da neki predmeti poput korzeta postupno nestaju, dok se istovremeno javljaju novi tipovi predmeta poput ženskih hlača. Također je za primijetiti kako se određeni elementi na modnim i odjevnim predmetima kao što su *leg o' mutton* ciklički ponavljaju, odnosno imaju periode uspona i pada popularnosti. Prikazao sam kako određeni odjevni i modni oblici žena nižih klasa prelaze u sferu žena srednje i više klase. Čini se da je ta tranzicija prema narodnim elementima otežana jer su ženama narodni elementi bili odbojni i da je taj proces znatno efikasniji jedino u periodima kada dolazi do buđenja nacionalnog duha. Odjevni oblici poput haljina Gjure Matića pokazuju kako ženska odjeća na prostoru Banske Hrvatske posjeduje jednaku estetiku i kvalitetu kao Pariz. Nažalost, u dosta slučajeva se pokazalo

kako su žene prvenstveno marile za estetiku modnih i odjevnih predmeta, ne mareći pritom prvenstveno na vlastito zdravlje, ali i na sigurnost ljudi oko sebe i na ugroženost životinjskog svijeta. Također sam prikazao odjeću žena nižih slojeva i seljanki, koja se znatno sporije mijenjala, ali ipak prema kraju 19. stoljeća zahvaljujući urbanizaciji, industrijalizaciji, izumima poput šivaćeg stroja i masovnoj proizvodnji pokazuje da se sve više približava odjeći i modi žena srednje i više klase.

Prilikom istraživanja jako korisnima su se pokazale periodičke građe sa tekstualnim i slikovnim priložima, crno-bijele fotografije, a osobito odjevni predmeti u sklopu repozitorija muzeja zahvaljujući kojima se može proučavati i boja odjeće. Naravno bilo je i poteškoća u vidu puno manje materijala za proučavanje odjeće seljanki i žena niže klase.

10. POPIS LITERATURE

10.1. KNJIGE

TOMISLAV MARKUS et al., *Temelji moderne Hrvatske: Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, (ur.) Vlasta Švoger i Jasna Turkalj, svezak VI., Zagreb, 2016.

ŽARKO PAIĆ et al., *Teorija i kultura mode. Discipline. Pristupi. Interpretacije*, (ur.) Žarko Paić i Krešimir Purgar, Zagreb, 2018.

10.2. ČLANCI

ZDENKO BALOG, Modne slike u zagrebačkoj „Luni“, počeci modne žurnalistike u Hrvatskoj, u: *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 1(1987.), 15-24.

ZDENKO BALOG, Pariška moda, Razvitak modnog žurnala od ilustrirane revije do Prvog svjetskog rata, u: *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 1(1987.), 25-30.

JELENA ČERVENJAK, ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 1 (2014.), 129-141.

NERINA ECKHEL, Jalba- tehnika pletenja ženskih kapica, u: *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 9(1986.), 67-77.

DEAN JUKIĆ, KATARINA NINA SIMONČIĆ, Promjena značenja hlača u ženskoj garderobi kroz 19. i 20. stoljeće, u: *Tedi: međunarodni interdisciplinarni časopis*, 2(2012.), 54-63.

ALEKSANDRA MURAJ, Odnos građanstva spram narodne nošnje i seljačkog tekstilnog umijeća, u: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 2(2006.), 7-40.

JURICA NOVAKOVIĆ, Neobično krojačko umijeće Thomasa Pynchona, u: *Artos: časopis za umjetnost i kulturu*, 1(2014.), 1-4.

ALEKSANDRA PRČIĆ, Veliko ruvo – osvrt na simboličku dimenziju bunjevačke ženske svečane tradicijske odjeće, u: *Etnološka istraživanja*, 22(2017.), 73-97.

KATARINA NINA SIMONČIĆ, Analiza izvora u rekonstrukciji mode Zagreba s prijelaza 19. u 20. stoljeće, u: *Tekstil: časopis za tekstilnu i odjevnu tehnologiju*, 11-12(2013.), 424-430.

KATARINA NINA SIMONČIĆ, Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1(2011.), 235-254.

KATARINA NINA SIMONČIĆ, Odjevna proizvodnja Zagreba u razdoblju secesije, u: *Zbornik-Muzej primenjene umetnosti*, 7(2011.), 41-52.

KATARINA NINA SIMONČIĆ, Portreti druge polovice 18. stoljeća na tlu Hrvatske-svjedoci odjevnih oblika i modnih utjecaja razdoblja rokokoja, u: *Issues in Ethnology and Anthropology*, 4(2015.), 893-913.

ANDREJA SMETKO, Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, u: *Historijski zbornik*, 2(2017.), 365-393.

MARGARETA ŠKULAC, Društvene promjene i njihov odraz na dizajn ženske odjeće od XIX. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata, u: *Povijest u nastavi*, 27(2016.), 63-81.

KREŠIMIR ŠVARC, Prilog za povijest koprivničkih Židova, u: *Podravski zbornik*, 17(1991.), 167-182.

10.3. INTERNET IZVORI

Gradski muzej Varaždin, Ljerka Šimunić, *Virtualna izložba Od pogleda skriveno*,
<https://www.gmv.hr/ops/index.html> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, *dimije*,
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15193> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, *korzet*,
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=33278> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, *panama*,
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=46373> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

Los Angeles Academy of Figurative Art, Ruiz Ada, *Poisonous pigments: Scheele's Green*,
<https://laafa.edu/poisonous-pigments-scheeles-green/> (pristupljeno na dan 4. kolovoza 2022.)

Lucija Prstec Smolčec, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet,
<https://repositorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf%3A192/datastream/PDF/view>, (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstilu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011.,
https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.)

Margareta Škulac, *Utjecaj pariške mode na kulturu odijevanja žena u Zagrebu od 1890. do 1918. godine*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet,

<http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10069/1/SKULAC..pdf> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

Martina Ptičar, *Modni trend Cul de Paris s kraja 19. stoljeća – primjena u filmskoj kostimografiji*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet,

<https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf:897/datastream/PDF/view> (pristupljeno na 4. kolovoza 2022.).

Mateja Bošek, *Modni dizajn u kontekstu migracija i globalizacijskih kretanja*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-Tehnološki fakultet,

<https://repozitorij.ttf.unizg.hr/islandora/object/ttf:131/datastream/PDF/view> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

MUO AthenaPlus, *MUO-015834: Franziska Eltz: fotografija*,

<http://athena.muio.hr/?object=detail&id=40746> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

MUO Athenaplus, *MUO-013108/03: Obiteljski portret: fotografija*,

<http://athena.muio.hr/?object=detail&id=48675> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

MUO AthenaPlus, *MUO-015834: pumperice: hlače za sport*,

<https://repozitorij.muio.hr/?pr=i&id=36737> (pristupljeno 3. kolovoza 2022.)

Tea Mihalinec, *Kostimografija prema literarnom djelu Oscara Wildea „Slika Doriana Graya“*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet,

<https://zir.nsk.hr/islandora/object/ttf%3A654/datastream/PDF/view> (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

The Irish Times, Harrison Bernice, *A deadly shade of green with a touch of arsenic*,

<https://www.irishtimes.com/life-and-style/homes-and-property/interiors/a-deadly-shade-of-green-with-a-touch-of-arsenic-1.3419871> (pristupljeno na dan 4. kolovoza 2022.)

Židovski biografski leksikon, *BERGER, Salomon*, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1670> (pristupljeno na dan 10. kolovoza 2022.)

Wikipedia The Free Encyclopedia, *Panama hat*, https://en.wikipedia.org/wiki/Panama_hat (pristupljeno 4. kolovoza 2022.)

10.4. DOKUMENTARNE SERIJE

New Hidden Killers, dokumentarna serija, sezona 1 epizoda 2, redateljica Suzanne Phillips, Modern Television, 2013.

11. POPIS IZVORA

Agramer Tagblatt, 1886.-1922.

Dom i svijet, 1888.-1923.

Jutarnji list, 1912.-1941.

Na domaćem ognjištu, 1900.-1901.

Napredak, 1859.-1945.

Parižka moda, 1895.-1938.

Svjetlo, 1884.-

Zvekan, 1890.-1903.

12. POPIS PRILOGA

Prilog 1. *stezник*, oko 1910., pamučno platno, čipka, vez svilenim koncem, kovina 50 x 33 cm, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (<https://www.gmv.hr/ops/index.html> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 2. *Zvekan*, 4. broj, 1890.(15. veljače 1890.), str. 27.

Prilog 3. *Parižka moda*, 10. broj 1896.(15. svibnja 1896.), str. 158.

Prilog 4. *Haljina*, sastavljena od bluze i suknje, oko 1850. g.(Hrvatska), tip krinoline s obručem ,svila, ukrasne svilene trake, restaurirana u Hrvatskom restauratorskom zavodu, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (izvor: LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstilu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf preuzeto 4. kolovoza 2022.), str. 14.

Prilog 5. *Večernja haljina od tamno zelenog svilenog damasta sitnog uzorka* (MUO 10227), Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (izvor: KATARINA NINA SIMONČIĆ, *Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda*, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1(2011.), 243.)

Prilog 6. *Haljina*, oko 1880. g.(Beč), čipka, atlas, taft, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=v.iiif.a&id=35274> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 7. *Haljina*, 1893.-1894.(Hrvatska), čipka na tilu, svileni atlas, baršun, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=230396> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 8. *Haljina*, oko 1900. g.(Hrvatska), atlas, voile, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=36741> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 9. Gjuro Matić, *haljina*, oko 1912. g., čipka, voile, muslin, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=35758> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 10. Bela Čikoš-Sesija, *Haljina s narodnim vezom*, 1905.-1910. g.(Industrija Berger), vezivo, lanena tkanina, pamučni vez, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=49932> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 11. *haljina*, oko 1915. g.(Zagreb), vezivo, čipka, markežit, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=36269> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 12. *Dom i svijet*, 21. broj, 1916.(1. studenog 1916.), str. 412.

Prilog 13. nepoznati autor, *Bračni par*, oko 1915., crno-bijela fotografija, 13,8 x 8,6 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muo.hr/?object=view&id=54107> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

prilog 14. Gabrijel Pinter, *Gospođe iz obitelji Pinter-Davilla*, oko 1907. g., crno-bijela fotografija, 12 x 9 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muo.hr/?object=view&id=61594> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 15. Gjuro Varga, *Tizi Scotti na biciklu*, 1897. g., crno-bijela fotografija, 16 x 10,8 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muo.hr/?object=view&id=1920> 3. kolovoza 2022.)

Prilog 16. *pumperice: hlače za sport*, oko 1900. godine, svila, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://digital.arhivpro.hr/muo2/?vdoc=840> preuzeto 3. kolovoza 2022.)

Prilog 17. *Ženske gaće*, druga polovina 19. stoljeća, batist, strojna čipka, 63 x 43 cm, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (<https://www.gmv.hr/ops/index.html> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 18. nepoznati autor, *Portret grofice Schafkotsch*, oko 1840. g., akvarel na bjelokosti, 6 x 4,9 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=27497> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 19. *kapica*, početak 20. stoljeća, rukom rađena čipka, promjer 26 cm, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (<https://www.gmv.hr/ops/index.html> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 20. *parta; vrpca, nad čelom*, 1858. g., baršun, metalna vrpca, zrnje, porculan, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb (<https://katalog.emz.hr/hr/Predmet/17009/3#&gid=1&pid=1> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 21. Arnold Brauner, *Otilia Signjar*, oko 1910. g., crno-bijela fotografija, 13,7 x 8,6 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=55609> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 22. *Šeširić*, oko 1850. g., taft, čipka baršun, mjedene zvjezdice, Gradski muzej Varaždin, Varaždin (izvor: LJERKA ŠIMUNIĆ, *Građanski kostim u Hrvatskoj na primjercima iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin*, Stručno-znanstveni skup u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda „Obveza vođenja dokumentacije o povijesnom tekstilu“, Zagreb, 14. i 15.6.2011., https://www.hrz.hr/images/stories/strucni_skupovi/tekstil2011/09-Simunic.pdf preuzeto 4. kolovoza 2022.), str. 13.

Prilog 23. Rudolf Mosinger, *Barunica Ada Vranyczany Dobrinović*, 1902. g., crno-bijela fotografija, 16,2 x 10,4 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<https://repositorij.muio.hr/?pr=v.iiif.a&id=52757&tify={%22panX%22:0.509,%22panY%22:0.4,%22view%22:%22info%22,%22zoom%22:0.839}> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 24. Gjuro i Ivan Varga, *Franziska Eltz: fotografija*, 1893., crno-bijela fotografija, 21,5 x 14,3 cm, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (<http://athena.muio.hr/?object=view&id=40746> preuzeto 4. kolovoza 2022.)

Prilog 25. *Surka Josipe Vancaš*(HPM/PMH 958) (izvor: (izvor: ANDREJA SMETKO, *Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda*, u: *Historijski zbornik*, 2(2017.), 390.)